

A bányaművelés formái a középkorban*

PAULINYI OSZKÁR

A vállalkozás az ember gazdasági tevékenységének alapvető szervező mozzanata. A vállalkozás ugyanakkor, az ember gazdasági tevékenységének sokrétű társadalmi összefüggésrendszere is. A vállalkozás szervezeti formája nem öröktől fogva létezik.

A „vállalat” már a történeti fejlődés meghatározott fokán jelenik meg. A vállalkozás alapja az árutermelés. Az árutermelés – a piacra termelés – megjelenése előtt a termelőfolyamat szervezése nem tudatos, nem célirányos. Azt is mondhatnánk: a termelés kezdetben ösztönös tevékenység, a saját létfenntartás közvetlen tartozéka. Nincs önálló szervezeti formája. A termelés szervezete is egybefonódik a társadalmi lét köznapi, „természetes” vérségi kötelékeivel. Azaz a termelés szervezeti kerete is kezdetben a nemzetiség, a nagycsalád. Majd a termelés szervezeti formája függvénye a vérségi kötelékeket felváltó területi-szervezeti kereteknek – a faluközösségnek és a földesuraságnak. Így a vállalkozás kezdeti csírái valósággal elvesznek a vérségi vagy a területi-szervezeti élet egyéb megnyilvánulásaiban.

* A tanulmány eredetileg a *História* 1993. évi 9-10. számában jelent meg. Az újraközlés engedélyezéséért a folyóirat szerkesztőségének tartozunk köszönettel. Az írással, amely nem szerepel *Paulinyi Oszkár* (1899-1982) műveinek gyűjteményes kötetében (*Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* Bp. 2005) a magyar bányászattörténet kiemelkedő kutatójának emléke előtt tisztelgünk.

Földesúri gazdálkodásból – vállalkozás

A bányagazdaság, kivált a nemesérc-bányászat, uralkodó vállalatformája a bányavállalkozó-szövetkezet (németül: Gewerkschaft, latinul: „societas”, „communitas”). E társas vállalkozás mindig egy-egy meghatározott bányamű – akna vagy tárnaegyüttes – művelésére vállalkozó személyeknek merőben magánjogi természetű, személyes elhatározásukból létrejött szövetkezése.

Amikor az érctermelésben – fokozni akarva az eredményt – átérttek a mélyművelésre, vagyis aknák vágására a földbe, akkor az érckitermelés üzemi alapegysége az egyes „bánya” lett. Kezdetben a bánya nem más, mint jobbára a telér nyomában mélyített egyszerű, egyjáratú aknamű. Bányánként ismétlődik ugyanaz a kitermelési folyamat. A munkanemek különféle láncolata a tulajdonképeni vājármunka: aknát építő ácsolás, érc meg meddő kőzet szállítása, víz kiemelése. Majd már a felszínen az ércek osztályozása, a meddő kőzet hányóra vetése. Ilyen sokoldalúan fejlődött a föld alatti „bánya” vājár-munkája, összehasonlítva a korábbi felszíni fejtések egyszerű kötő munkájával. De a bánya, az egyes bányamű, a bányaszövetkezet lesz ettől fogva hosszú időre a társadalom szervezésének is alapja és központja. Hozzá kapcsolódnak, bányánként jönnek létre, azok a már több személyt magukban foglaló társulások is, amelyek a termelésnek a megszervezését és lebonyolítását is a kezükbe veszik. Míg korábban a bányauzem a bányaterületet birtokló földesúr fennhatósága alatt áll, ezek a kezdeti társulások ragadják ki a bányászatot a földesúri keretből és változtatják át az egész bányaművelést társulási, vállalkozási szervezetté. (Ezt a 12. század végére datálhatjuk.)

A vājárok a vállalkozók

A társas vállalkozás eredetileg a kézimunkás kisvállalkozók szövetkezése: bányaművelő-szövetkezet. Vājárok „állnak össze”, akik az érckitermelés többszörösen osztott munkafolyamatában annak a legigényesebb részét, a fejtést végezték. A fejtés sokolda-

lú természetismeretet és technikai felkészültséget követel meg. Ők voltak a „mesterei” a bányában folyó munkának („magistri fodinae”). Ezek a vájárok már a földesúri üzemben is különleges helyzetnek örvendtek: míg a többi munkarészleg dolgozói egyszerű erőkifejtésből álló munkájukért csak napszámért kaptak a földesúrtól, a vájárok már a lefejtett érc bizonyos hányada fejében, „részes” munkában fejtették az ércet. Sőt, a vájárok bányánként egy-egy kollektívába tömörültek, s az érchányadot egyenletesen osztották el.

A társas vállalkozás tehát kezdetben – személyi összetételét tekintve – igazában nem más, mint egy-egy ilyen vájárkollektíva. Ők a bányaterület földesurától saját vállalkozásukba veszik egy-egy ilyen bánya művelését; eleinte a földesúrral kötött szerződés, majd a bányakincs felségtulajdonba vétele után a regáléjog élvezőjétől nyert jogosítvány alapján. (Vagyis attól – így nem utolsósorban a királyi udvartól –, aki a termékre regálé-termelési és adóztatási joggal bírt.) A kézművesipar mestereihez hasonlóan a bányák „mesterei”, a vájárok is, mint vállalkozótársak, személyes munkával veszik ki részüket a termelésből: továbbra is ők végzik az akna mélyítő vájását és az érc fejtését a részükre egyenként kijelölt vajatvégeken. (Igen fontos odafigyelni a munkamegosztásra a vállalkozók között: egy-egy vajatnak – vagyis kivájt aknának – egy-egy vállalkozó a „gazdája”). Ugyanakkor azonban ők viselik a bánya karbantartásával és művelésével járó összes költségeket is. Az anyagbeszerzés dologi kiadásait és a többi járulékos munkarészlegben foglalkoztatott dolgozóknak a napszámberét. Mindezt ismét egyenletesen (arányosan) osztották el maguk között. Az előterjesztést a költségek szétosztásának arányaira a bánya üzemi s gazdasági vezetésével megbízott számtartó (vállalkozótárs) előterjesztése alapján fogadták el.

Mind a költség-hozzájárulás fizetése, mind a megtermelt érc-termés elosztása hetenként történt. A kiosztott érc értékesítése már kinek-kinek személyes ügye volt. A bányaművelő-szövetkezet maga ugyanis az ércek kohósításával általában nem foglalkozott.

Az új vállalkozó: a tőkés

Ám ebben a kezdeti formájában a bányaművelő-szövetkezet nem volt hosszú életű. A dolgozó, a termelőmunkában személyesen résztvevő vállalkozótársak mellett ugyanis, velük elegyesen, mihamar feltűnnek a pénzvagyon képviselői, a tőkés vállalkozók. Ők nem veszik ki többé személyesen részüket a vājármunkából, hanem a szövetkezeti részükre eső (kijelölt) vājatvégek lefejtését maguk helyett, ilyen vagy olyan formában, de másokkal végeztetik.

Az új vállalkozó-típust elegyesen találjuk a vājár-vállalkozókkal a szövetkezetekben. (A 13. század elején jelennek meg. Adataink róluk elsősorban Karinthiából és Tridentből vannak.) Tridentben eleinte szembeötlenek köztük a környékbeli egyházi nemesek, meg püspöki ministerialisok. Utóbb azonban mindinkább a kalmártőkének a képviselőiből kerülnek ki. A tőkés elemek kezdetben „beszívárogtak”. Azután – forrásaink szerint – hihetetlenül gyorsuló ütemben, már a 13. század folyamán, Európa-szerte egyre nagyobb mértékben ellenőrzésük alá vonták a bányavállalkozást. Majd rövidesen – már a 13–14. század fordulóján – annyira eluralják a bányavállalkozásokat, hogy a bányaművelő-szövetkezet, a „Gewerkschaft” határozottan tőkés jelleget ölt. A bányászat a vājárok szövetkezetéből a bányavállalkozók szövetkezetévé válik.

A változás érthető. A termelésben személyesen érdekelt vājár-vállalkozók szakértelme és technikai leleménye óriási előrelépés a földesúri nagyüzem után. A vājár-vállalkozók egy új fellendülés korszakát nyitják meg Európa nemesérc-bányászatában. A következő periódus, amikor megjelenik a vállalkozók közt a kalmár, már egy újabb korszak.

A kalmár számára mindegy volt, hogy milyen úton-módon tudja gyarapítani pénzvagyont. Észrevette a gyors gazdagodásnak azokat a csábító lehetőségeit, amelyekkel egy-egy dúsabb telér feltárása vagy sikeres vízmentesítése – és ezáltal a gazdaságos kitermelés – kecsegtetett. Hogy pedig megvethesse lábát a bányavállalkozásban, arra bőséges és egyre több alkalmat szolgáltatott a természet örök gáncsokodása. A bányavíz leküzdése a bányák mé-

lyülésével mind nagyobb és mind hosszabb lejáratú befektetések terhét rótták a vállalkozásra. A kézműves kisvállalkozó eleinte még az ércfelvásárlóktól vagy akár kívülállóktól felvett kölcsönökkel tudta magát gazdasági nehézségein átsegíteni. Ahogy azonban mélyültek a tárnák, nőttek a költségek, végül is a vájárvállalkozó rákényszerült a társulásra a pénz uraival, és a tőkésék mellett a kézműves vállalkozó hamarosan a háttérbe szorult.

Szövetkezeti rend: munkavégzés vagy tőke szerint

A változás kitapintható a szövetkezet belső, szerkezeti felépítésében, formai elemeiben is.

A szövetkezés részes alapon jön létre. A társak részarányosan, eszmei – szövetkezeti – részek szerint osztják meg maguk között mind a munkát, mind az üzemköltségeket, mind a bánya érchozamat. A szövetkezés első ősi típusa a dolgozó „mester”-bányászokból álló közösség. A későbbi típus, amikor a termeléshez közvetlen kapcsolattal nem rendelkezők uralják a termelést. Kezdetben látszólag csak árnyalati, de mégsem lényegtelen eltérés állapítható meg.

Kezdetben, az első típusú szövetkezésnél, annyi „mester”-bányász – vájár – állt össze, amennyinek a fejtőmunkájára valóságosan, vagy – újonnan nyíló bánya esetében – felbecsülhetőleg szükség volt. A munkafolyamatban minden vállalkozótársra általában egy-egy „rész” esik. Azt a bánya természetszabta üzemtechnikai adottságai határozták meg – a vajatvégek száma. A szövetkezet minden tagja tisztában van azzal: melyik vágatban a föld, a kifejtés milyen nehézségű munkát jelent. S meghatározza a megmunkált vajatok számát, azt, hogy a szövetkezet tagjai közül ki nyit tud megművelni. Ez határozza meg a szövetkezés, meghatározza, hogy a szövetkezetnek hány tagja van, s meghatározza azt, hogy kire hány vajat esik. A vállalkozótársak által személyesen végzett „mester”-munka a döntő tényező. Ekkor még a bányamű fenntartása, a járulékos munkarészlegek napszámbére, a pénzbefektetés – a vállalkozás tőkésviszonylata – nyilvánvalóan a kisebbik gond.

Később, amikor a bányavállalkozásban már a tőkés elem viszi a szót, a szövetkezetben a tagoltság megváltozik. A szövetkezeti hányadot most már a ráfordítás költségének szétosztása határozza meg. Egy-egy vállalkozótárs szövetkezeti része most már nem a vajat szerint adott – azaz nem aszerint, ki mennyi fejtést tud elvégezni, hanem aszerint, ki mennyi tőkével vett részt a vállalkozásban. A szövetkezeti szétosztás, a belső rend most már nem a bánya üzemtechnikai adottságait követi, amely adottságok a természeti viszonyokhoz képest majd mindegyik bányánál másként alakult. (Könnyebb-nehezebb fejtési viszonyok.) És nem is a vállalkozók „mester”-ügyességét. A társas vállalkozás életre hívói most már nem azt mérlegelték, hogy mennyi a vágatvégek száma, hogy mekkora „mester”-bányászokban az üzem munkaező-szükséglete, hanem azt, hogy mekkora a vállalkozó tőke ereje. A szövetkezeti tagság megoszlása, a tagok száma nem a munkafolyamat ember-szükségletét követi, hanem a vállalkozók pénzerejét. A szövetkezeten belül a szétosztás is megváltozik: korábban az osztás alapja teljesen különböző. A vágatok szétosztása az egyéni vállalkozó, illetve munkavégző képessége szerint történik, illetve aszerint, milyenek a fejtés talajviszonyai. A tőkés vállalkozó megjelenése után a szétosztást nem a munkafolyamat, hanem a végtermék nyeréséhez szükséges költség szerint végzik. A szövetkezeti tagság létszámát a vállalkozó pénzereje szabja meg, és meghatározza a szövetkezeten belüli hierarchiát is.

Tőkés tulajdon – társadalmi szakadék

A tulajdon ember és bányakincs közötti közvetlen viszonyt jelentett. A változás lényege mégis a tulajdon változása. A föld alatti kincs addig a dolgozó bányász népeség vezető rétegének, a vágat-ságnak a kezében volt. Most a bányatulajdon a termelőfolyamaton kívül álló pénzvagyont, a tőke sajátította ki magának. De tőkés tulajdonná vált a vállalkozás majorizálásával automatikusan a termelőeszközök legjelentékenyebb része is. Mindenekelőtt maga a „bánya”, mint üzemberendezés, a termelőmunka műhelye, a vágatok biztonságát szolgáló dúcolásokkal, szellőztető vágataival, a növekvő mélységgel egyre bonyolultabbá váló vízemelő-szerkezetek-

kel. Nemkülönben a szintes szállítóeszközök, a csillék, talicskák, sőt még a bányáknak kovácsműhelyében készült és ott javított kéziszerszám-készlet is. A bányák dolgozó népét kirekesztették a bányakincs hasznosító birtoklásából, és elválasztották az alapvető termelőeszközöktől. A fordulat a bérszolgásnak nemcsak egyszerű mennyiségi növekedését, a dolgozók egy további körét érintő kiszélesedését jelentette, hanem az ellentétek élesedését is.

Az ellentétek bizonyos embrionális formája a termelési folyamatban eddig is megvolt. A „bérszolgátság” keltette feszültség benne rejtett a dolgozó kisvállalkozó, a vállalkozást kisajátító vājárréteg és a járulékos munkarészlegek egyszerű napszamosai között kibontakozó ellentétes viszonyban is. A korai szövetheteti típusban azonban a függés és a kiuzsorázás élességét messzemenően tompította a munkának személyes és patriarchális viszonya. Félkezte az ellentéteket az, hogy a bérmunkában foglalkoztatottaknak még ugyancsak adva volt a magasabb rendű, különleges munka, a vājármunka fogásainak elsajátítása, és ezáltal adva volt a felemelkedés lehetősége: vājárrá, s így vállalkozóvá lenni.

Mindez lényegesen megváltozott a tőkés viszony kialakulásával. Az egyszerű gazdasági függés, amely a járulékos munkarészlegek dolgozóinak viszonyát a kézimunkás kisvállalkozóval szemben jellemezte, a tőkés vállalkozó és bérmunkásai közt társadalmi szakadékká, osztályellentété mélyült. A társadalom tudatában a vállalkozó ismét „úr”-rá emelkedett, aki bérmunkásaival hovatovább már csak tisztjei útján érintkezett. Mindez alkalmas volt arra, hogy utat engedjen a kizsákmányolás élesedésének. Kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a feudális kori város gazdasági és társadalmi képletén belül a tőkés vállalkozó a bérszolgátság gazdasági szorítóját még hatalmi kényszerrel is tetézni tudta. Éppen a bányavárosokban figyelhető meg ugyanis, hogy a tőkés vállalkozó mind a városi fekvőségek fötulajdonát, mind a város hatalomszervezetét magának szerzi meg.

A kézimunkás vállalkozó utóvédharca

A bányagazdaság teljes kapitalizálódása még jó két évszázadot váratott magára. A kézimunkás kisvállalkozó még sokáig szívósan tartja magát leszűkülő pozícióiban. Hellyel-közzel meg tudott ma-

radni a tőkésék egyenjogú vállalkozótársaként, még magukban a bányavállalkozó-szövetkezetekben is. Az ő szövetkezeti részére eső fejtőmunkát továbbra is személyesen végezte, és emellett viselte részarányosan a többi üzemköltséget is.

Lehetőséget adott a kézimunkás kis vállalkozásnak a bánya feudális kori birtoklási rendje. E birtoklási rend alappillére a „bányaszabadság”. „Turzási engedély”-t, majd jogosítványt akár új bánya nyitására (sikeres turzás esetén) bárki kaphatott. És bárki kaphatott engedélyt az elhagyott régi bánya művelésére is. A sorrendet az igénylés elsőbbsége szabta meg. Így nyitva állott a kisemberek, a bányák dolgozó népe előtt is az út, hogy próbát tegyenek a bányászszerecsével. Az esély: hátha egy sikeres turzással, régi törés felújításával részt foghatnának maguknak az érckincs birtoklásából. A dolgozó bányásznép élenjáró rétegénél, a vájárságnál, a szakmai felkészültség és a tapasztalaton öregbedett technikai lelemény révén, adva voltak az előfeltételek is ahhoz, hogy a maguk szakállára éljenek a lehetőséggel.

Persze ezek a lehetőségek csak egy kisebb üzem, bánya erejéig voltak adottak. Addig terjedtek, ameddig az atyafiság vagy két-három egybeállt társ munkájából és szegényes ládafiájuk összekuporgatott dénáraiból futotta. Két-három ember összefogását, esetleg bérezett segéderők beállítását is jelenthette. Nem volt ez más, mint a „mester”-bányászok ősi társulásainak satnyuló továbbélése. Ezek a társulások is szövetkezeti jellegűek, akárcsak a tőkés vállalkozók által kisajátított szövetkezetek („Gewerkschaft”-ok). De a korabeli jogi szóhasználat is érzékelt az elütöttség egymástól: a satnyult forma kisebb méreteit, de még inkább a személyes kétkezi részvételt a termelőmunkában. Nem „Gewerke”-nek, hanem egyszerűen társnak, „Gesell”-nek mondja őket; máskor meg, talán valami változatot is jelezve, „maga bérén dolgozónak”, „Eigenlöhner”-nek.

A részes vájár, az alvállalkozó

A dolgozó kisvállalkozónak egy másik típusa a részes vájár (a „Lehenhäuer”). A vájárelem – kiszorulva a bányavállalkozó-szövetkezet („Gewerkschaft”) tagjainak sorából –, nem válik egyszer-

riben a helyét elfoglaló tőkés vállalkozó bérmunkásává. A tőkés vállalkozó végeztette a fejtést bérmunkában is. De ez nem vált általánossá. Ellenkezőleg...

Ismerünk vājárokat, akik nem bérmunkásként végzik a fejtőmunkát, hanem hol egy-egy szövetkezeti taggal, hol magával a szövetkezettel kötött egyezség alapján alvállalkozásba veszik át egyes fejtővégeknek, vagy akár egy nagyobb bányarésznek, esetleg egy egész aknának a fejtését. E vállalás formája általában a részes fejtés. A vājár a termelt érc egy meghatározott részét – annak gazdagságához képest hol felét, hol harmadát, hol ennél is kisebb részét – a bányát birtokló szövetkezetnek adja le. A többi azonban az övé, annak értékesítése felől szabadon rendelkezik.

Megállapodása általában meghatározott időre szól, tetszés szerint fel nem bonthatja, viszont a neki átadott fejtőhelyekről ki sem vehető. Kötnék örökjogú megállapodásokat is. Foglalkoztat segéderőket. Őt, mint alvállalkozót terheli az ércek, vagy akár a víz felvonása is fejtőhelyétől a felvonóaknáig. Az ehhez szükséges felszerelést, kötelet, tömlőt a szövetkezettől igényelheti, de nem a kéziszerszámokat. A bánya egészében a fenntartása viszont, főként víztelenítése, az már egészében a bányavállalkozó-szövetkezet gondja. A cseh, a magyarországi meg az ausztriai bányajogokból ennek a vállalkozási formának szinte intézményes létezése messze a 16. század harmadik negyedéig megállapítható.

Mit jelent ez a termelési viszonyok alakulása szempontjából? Azzal, hogy a tőkés bányavállalkozó a bányakincs hasznosító birtoklását megosztja a kitermelést alvállalkozásban végző részes vājárral, nem csekély mértékben lelassul a bányatulajdon tőkés koncentrációja. Másfelől a dolgozó bányász nép rétege, a vājárság, ha egészében nem is, de mindenesetre igen tekintélyes hányadában még nem merül el a bérszolgátságba. A bányakincs hasznosító birtoklása még részleges mivoltában is „kispolgári egzisztenciát” biztosít számára. Tipikusan átmeneti korszakra utaló jelenség. Az új – a tőkés viszony – feltartóztatatlanul halad előre, de a letűnő múltat még élő teherként cipeli magával.

